

УДК 930.1(=16)

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-17-31

**ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин
Васильович,**доктор історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-4052-5253
e-mail: iwakos@ukr.net

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОС: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

У статті проаналізовано методологічні аспекти реконструкції слов'янського етногенезу, що запропоновані сучасними археологами в межах пострадянських історіографій. Наголошено, що неадекватність подібних спроб зумовлена труднощами категоріального оснащення етнологічної сфери, її співставності зі специфікою дописемного періоду існування спільнот східних слов'ян. Окреслено слабкий рівень сучасного розуміння науковцями явища полідисциплінарності та неможливості на нинішньому етапі застосування комплексного підходу до сфери етногенезу слов'ян. Охарактеризовано некоректність методів археологічного дослідження цієї проблеми у сучасних українській, російській і білоруській історіографіях. Наголошено, що археологічна культура ніколи не відображає етнічну ідентичність викопних решток у широкому діапазоні. Тому верифікація етноісторичного минулого засобами археологічних матеріалів і методик є неточною та швидше за все помилковою. Найбільшою теоретичною проблемою археології є досі не пояснене співвідношення таких понять і явищ, як «археологічна культура» та «етнос». Проаналізовано також ставлення до цієї проблематики у сучасних східнослов'янських історіографіях з боку західних фахівців.

Ключові слова: археологія, етнос, методологія, історіографія, міждисциплінарний підхід, етноісторична реконструкція, археологічні джерела, археологічна культура, слов'яни, східні слов'яни.

Постановка проблеми. Сучасна історіографія в країнах Східної Європи і надалі перебуває в полоні значної кількості історичних міфологем, однією з яких є начебто реальне існування з «давніх давен» (подекуди вже з бронзового віку) так званого «етносу слов'ян» та ніким ніколи науково не встановленої його ідентичності («слов'янство», «слов'янщина», «слов'янський світ»). Цей міф має досить помітну тяглисть, адже був сформований ще книжниками Русі як інструмент конфесійної консолідації її етнічно та релігійно строкатого населення та як засіб зміцнення зовнішньополітичного статусу цієї середньовічної держави. Однак дійсного політичного інструменталізму він набув як ідеологічна доктрина в межах Російської імперії з другої половини XVIII ст. Кульмінацією цього процесу стала поява концепції так званої «давньоруської народності» в лоні радянської історіографії другої половини XX ст., покликана створити з-поміж інших «слов'ян» домінуючий історично «східнослов'янський етнос», яким також мала пояснюватись легітимність і Російської імперії, і Радянського Союзу. Найновішим гібридом цієї ідеологемі є плачевно відомий на пострадянських теренах концепт «русській мір» із нав'язливою путінською мантрою про все той же «єдиний народ». На жаль, така ситуація багато в чому пояснюється станом нинішньої «східнослов'янської» історичної науки, зокрема відсутністю або ж доволі повільним переглядом цих та інших ідеологізованих міфологем.

Одним із чинників такої стагнації є небажання значної частини (здебільшого, авторитетних) науковців переосмислювати насамперед методологічні та теоретичні основи подібних етноісторичних реконструкцій. Однак, залишаючись і надалі в коконі «зони комфорту» звичних (з радянських часів) схем і практик, вони передають цю дослідницьку традицію вже сучасному поколінню вчених, що особливо помітно, приміром, у теперішній білоруській історіографії. В контексті порушеної нами проблематики хотілося б звернути увагу на один із таких виявів – методологічну та теоретичну інерцію археологів у дотеперішніх марних спробах етноісторичної реконструкції «етногенезу слов'ян». Звісно,

розлогість теми не може бути вичерпно простудійована окремою статтею, проте окреслення найбільш вразливих і прикрих огріхів у цьому форматі може дозволити побачити іншу перспективу подальшого дискурсу стосовно етнологічного потенціалу археології та її впливу на світогляд політикуму. Останнє й визначає **мету** пропонованої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Історичні дослідження останніх двох століть переконливо довели, що вже зі стародавньої доби людство структурувалося за різними видами етнічних спільнот. Це засвідчили й тисячі етнонімів, які дійшли до наших днів у різноманітних писемних джерелах, а також терміни в різних мовах, які з'явилися на позначення того феномену, що ми його іменуємо «етносом» (у слов'янських мовах – це «народ», у греків, крім «етносу», також «ethnikos» і «gens», у латинян – «natio», у євреїв – «goyim» тощо). Примордіальна цінність первісного способу соціальної організації людства у вигляді родини зумовила наступне психологічне та соціокультурне сприйняття «своєї» етнічної групи (в якій би спосіб вона не утворилася) як такої, що також заснована на кровній спорідненості, посилену, як правило, міфом про «спільного предка».

В цьому контексті ми погоджуємося з аналогією Д. Горовіца, котрий відзначив сприйняття етнічних спільнот їхніми членами як «надродин» із вигаданим спільним походженням і пов'язаністю зі спільними предками [1, 81]. Схожим чином «етнос» («етнію») визначає й Е. Сміт – «група людей, яка має спільне ім'я, спільні міфи про походження, культуру, пов'язана з певною територією та має почуття солідарності» [2, 32]. На думку У. Коннора, навіть сучасна нація відчуває «спадкову спорідненість» і також становить собою по суті «розширену родину» [3, 202]. При цьому етнічні зв'язки в ній відносяться до сфери психології та є нераціональними, що й зумовлює надзвичайно емоційні почуття до «своєї» етнічної/національної спільноти, демонстрація яких може доходити навіть до бажання померти за неї. Не можна не погодитись із Е. Смітом, що, зрештою, «потрібні глибокі практичні дослідження етнічної спорідненості, а не просто твердження про апріорно природний чи емоційний зміст таких зв'язків» [4, 55].

Одним із головних аспектів цієї проблематики, котрий потребує докладного з'ясування, залишається процес етногенезу, чому, як це не дивно на перший погляд, практично не приділяється увага фахівцями з різних дисциплін. Поки ж доводиться погодитись з М. Брайчевським, що «походження народів – одна з тих історичних проблем, які можна визнати вічними й яка досі далека від остаточного розв'язання» [5, 173]. Формально етногенез позначає формування певного етносу та подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж етногенез – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, й об'єднаної спільними господарськими та екологічними інтересами на певній території, котрій приписується сакральний статус. Проблема етногенезу становить собою окрему сторінку людської історії, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. На жаль, в історіографії досі немає комплексного дослідження феномену етногенезу ані на теоретичному, ані на емпіричному рівнях. Усі невеличкі розвідки в цьому напрямі етнологів, антропологів і археологів суто гіпотетичні та базуються переважно на інтуїції.

В доіндустріальну епоху саме спорідненість (тобто, уявлення про неї) солідаризувала більшість груп людей і полягала в основі найбільш життєздатних форм етносоціальної організації. Звісно, в цьому розумінні «спорідненість» виступає винятково корисною метафорою, а тому деякі сучасні намагання таких дій людей пояснювати лише біологічними категоріями в корні невірні. При цьому дослідники часто забувають, що «спорідненість» не є суто біологічним або суто соціальним феноменом – «як і більшість явищ людського життя, вона являє собою “ragu” з природи та культури, в якому важко розділити інгредієнти» [6, 138, 156, 169]. На жаль, наука в ХХ ст. отримала не зовсім вірний напрям, і замість вивчення динамічної взаємодії культури та природи, вчені сперечалися, протиставляючи їх, а тому результат часто був тупиковим, у стилі «або те, або це», а варто було би слідувати логіці «і те, і це», наближаючись до розуміння сутності.

Окреслена проблематика переконує у відчутній полідисциплінарності осягнення феномену етнічного. Усвідомлює таку специфіку й більшість учених, причетних до цієї галузі. Втім, не важко передбачити, що представники різних наук і різних галузей знань, навряд чи швидко зможуть виробити спільну термінологію, а тим більше створити загальну теорію етнічності. З огляду на останню обставину, кожний дослідник, котрий на цьому спеціалізується, має більш-менш рівномірно володіти знаннями з етнології, етнографії, археології, лінгвістики, антропології, генетики та ще й вміло синтезувати їхні різноманітні джерела. Однак кожна із цих дисциплін має власну специфічну методичку та джерела, що далеко неоднозначно висвітлюють проблематику етногенезу, але на практиці, як правило, дослідники віддають перевагу якомусь одному із типів джерел, чим мимоволі спрощують реальну картину минулого. Відтак, попри неодноразові заклики до комплексного підходу, в дійсності спеціалісти, які займаються етногенетичною проблематикою, аналізують відповідні питання досить однобоко. Об'єктивною причиною такого становища сучасної історіографії залишається цілковита нерозробленість самого поняття комплексного підходу та пов'язаної з ним методички, яку досить часто підмінюють банальним і механічним сполученням висновків, пропонованих різними дисциплінами.

Істотною проблемою в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду є їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях та пов'язана насамперед із не зовсім правомірним ототожненням стародавніх етносів із окремими археологічними культурами. Щоправда після Другої світової війни археологам і представникам суміжних дисциплін, зацікавлених у дослідженнях проблематики етногенезу, довелося істотно переглянути застарілі підходи та методички. Втім, кардинально ситуація в означеній галузі не змінилася дотепер, хоча нові підходи помітно дискредитували претензії археології на «самоврядність» у проблематиці етногенезу. Зокрема значно був підважений так званий ретроспективний метод, усвідомлюваний археологами переважно в лінгвістичному ключі – як пошук попереднього культурного предка певної археологічної культури. Однак, на відміну від певної мови, будь-яка культура має не одного, а багато предків і визначити їх лише засобами археології, звісно, неможливо. Відтак, претендуючи на висування цілісних концепцій етногенезу, археологи фактично реконструювали винятково культурогенез, який хоч і може сприяти у дослідженні етногенезу, далеко не вичерпно охоплює його проблематику [7, 16].

У сучасних пострадянських історіографіях, зокрема й присвячених етнічній історії спільнот східних слов'ян, багато в чому продовжують панувати принципи, котрі Л. Клейн слушно визначив як «палеоетнологія» й «археологічна етногенетика» [8, 43–45], базовані на інтуїтивних припущеннях учених, що викопні матеріальні артефакти дають можливість реконструювати історію певного етносу, хоча жодних об'єктивних джерел для цього просто не існує. Попри ненауковість і безпорадність такої методички, вона і досі домінує в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які доволі конструюються археологами. Останні ж безпідставно наділяють етнічними ідентичностями такі фантоми, як «слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Проте, навіть радянські археологи досить рано усвідомили, що тотожність «археологічна культура = етнос» є доволі вразливою, а відтак і сумнівною в теоретичному вимірі, особливо коли мова йде про «поліетнічні культури».

Спрощене ж розуміння процедур реконструкції давнього етносу та побудована на цьому розумінні методика археологічних досліджень вступає у суперечності й зі сучасними уявленнями про етнос і етнічні процеси. Оптимізм же археологів, підчас упевнених у безумовних можливостях вивчення етногенезу дописемних періодів історії, уявляється, зрештою, значною мірою перебільшеним [9, 156]. Своєю чергою, й студіювання сучасних етноархеологів доводять, що необхідно відмовитися від спрощеного погляду на етнічну реконструкцію давніх спільнот [10, 19–20; 11, 4, 71]. Насправді ж, в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів «безпосередньо» виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими. Не витримує критики й досі (як не дивно) популярний принцип німецького археолога початку ХХ ст. Г. Косінни: «ein Volk – ein Torf» («один народ – один горщик») [12, 147].

У «слов'янській» археології це особливо помітно під час встановлення «племінної» приналежності культур, наприклад, засобом так званих скроневих кілець. Особливо ситуація ускладнюється з врахуванням тієї обставини, що дотепер археологи не мають однозначного трактування тієї категорії, котру іменують як «археологічна культура» [13, 214–219], а тим більше немає жодного теоретичного пояснення її тотожності «етносу» – дефініція якого також досі залишається палко дискутованою.

Як не дивно, але саме «теорія етносу» досі залишається найбільш вживаною дослідниками етнічного минулого в межах пострадянських історіографій [14, 327], щоправда без переосмислення її основних постулатів, зокрема й її примордальної сутності. Адже в такому ракурсі «етнос» розуміється як початково визначена група людей із певними культурними особливостями (мова, звичаї, самоназва, самосвідомість), але й зумовлену біологічними аспектами (популяція, ендегамія, кровна спорідненість). Однак спроби біологічної інтерпретації етнічності в теорії етносу, наявні на нинішній момент в академічному дискурсі, навряд чи можна визнати переконливими.

Чи не найпомітніше такий методологічний ізоляціонізм і спрощеність демонструє сьогодні білоруська археологія, представники якої переважно уникають будь-яких теоретичних пояснень своїх реконструкцій, довільно оперуючи поняттями, навіть не з'ясовуючи їхнього смислового навантаження. Промовистим у контексті повсякчасного наголошення дослідниками на важливості полідисциплінарного підходу необхідно визнати і той факт, що, приміром, у найновішій двохтомній енциклопедії (2011 р.) з археології Білорусі немає жодного (!) «етнологічного» терміну та його дефініції. Натомість у статті «Етноархеологія» лаконічно повідомлено, що «в білоруській археології цей метод дослідження не набув великого значення» [15, 438].

Окреслена ситуація виглядає досить дивно, з урахуванням постійних етнічних реконструкцій археологів і насамперед у контексті теоретичного осягнення проблеми співвідношення/ототожнення таких категорій/явищ, як «археологічна культура» й «етнос». Особливого звучання відповідна полеміка набуває якраз у межах дискусій щодо етнічної історії слов'ян, дописемний період існування яких має переважно археологічний вимір відтворення, із залученням відповідних реконструкцій лінгвістів. Переконані, що в реальності археологічна культура й етнос не співпадають, а відтак – це не тотожні категорії. Водночас не співпадають вони також з ареалом поширення певної мови, що робить вже доволі проблематичними й лінгвістичні реконструкції певного етногенезу, в тому числі й слов'янського.

Доводиться визнати через це справедливою думку білоруського лінгвіста В. Мартинова, що для розгляду питання походження праслов'янської мови та її носіїв, варто взагалі відмовитися від археологічної аргументації [16, 164]. З протилежного табору має рацію репліка археолога С. Рассадіна: «Залишається дивуватися, яким чином яскраво виражена орієнтація археологічної науки на вирішення проблем етногенезу й етнічної атрибуції уживалася (та уживається) з тим, що спеціалісти в ній, зрештою, солідаризувалися з лінгвістами й відвели своїм власним даним більше, ніж підлеглу роль» [17, 75]. Варто при цьому завжди пам'ятати, що археологія, хоч і встановлює особливості матеріальної культури давнього населення, але особливості ці, в першу чергу, етнографічні, а не етнічні – ототожнювати їх помилково. Історики також доволі часто гіпостазують етнографічні, археологічні та лінгвістичні класифікаційні категорії. У випадку білоруської історіографії показовим прикладом щодо цього є так званий «балтський субстрат».

Необхідно також наголосити, що єдиним археологом, хто у сучасній білоруській історіографії хоча б запропонував власні «зауваження з теорії етногенезу», попри всю їхню суперечливість і поверховість, є Е. Загарульський. Принаймні, цей автор концепції етногенезу слов'ян свідомий того, що «саме теорія відкриває можливості для нового підходу до вирішення поставлених завдань». Тезу про відповідність археологічної культури та етнічної спільноти, на його думку, все ж таки не можна розуміти буквально, адже на шляху кореляції цих понять є чимало труднощів. Передусім, етнос може бути представлений декількома досить відмінними одна від іншої археологічними культурами, а по-друге – археології відомі й поліетнічні культури [18, 20, 28].

Будь-яка археологічна культура ніколи не відображає етнічну ідентичність викопних решток у широкому діапазоні. Така ситуація пояснюється, приміром В. Тітовим, не тільки однотипністю низки пам'яток сусідніх етносів, але й неповнотою даних, поганою збереженістю археологічних знахідок і недосконалістю методик їхнього дослідження [19, 44]. Щоправда деякі позитивістськи налаштовані білоруські археологи і надалі демонструють схильність до абсолютизації етновизначальних властивостей матеріальних артефактів. Подібну жорстку позицію займає зокрема П. Лисенко, зазначаючи: «Археологічна наука у вирішенні етнічних питань слов'янських племен має сьогодні *надійні* (!?; тут і далі курсив у цитатах наш. – К. І.) критерії. Такими критеріями є тип житла, особливості поховального обряду та характерні прикраси» [20, 37].

Остання проблема є однією з найскладніших у теоретичному контексті дослідження слов'янського етногенезу, адже пов'язана саме з «етновизначальними» характеристиками старожитностей, за якими археологи і намагаються приписати певній археологічній культурі якусь етнічну ідентичність, а в нашому випадку – визначити, які культури були слов'янськими та що на це вказує. Доволі часто археологи в цьому випадку знову ж таки звертаються до лінгвістів, намагаючись застосувати мовну карту до визначення ареалу слов'янських культур, спекулюють гідронімією та топонімією. Подібні підходи у білоруській історіографії критикує зокрема С. Рассадін, наголошуючи водночас на тому, що кераміка є доволі сумнівним матеріалом для проведення етнічних реконструкцій, а «круглодонність кераміки не можна вважати специфічною балтською ознакою» [21, 16, 20–21]. Додамо: тим більше враховуючи, що й згадана «балтськість» – не етнічна категорія, а умовно-лінгвістична. Безумовно, гіпертрофована роль, яку підчас відводять кераміці археологи, засвідчує слабкість їхніх теоретичних підходів до етнічного минулого.

Не менш проблематичними виглядають і теоретичні спроби приписування етнічних характеристик так званим скроневи́м кільцям, які гіпотетично мали свої особливості у кожного слов'янського племені. Спрощеність їхньої інтерпретації та відповідний інструменталізм в етнологічному контексті присутні й у білоруській історіографії. Приміром, історик В. Орлов доволі курйозно вважає, що вони являли собою не більше не менше – «племінні паспорти» [22, 22]. За ареалами подібних знахідок та їхньою технологічною еволюцією деякі вчені навіть шукають прабатьківщину слов'янських спільнот – предків білорусів. Такий підхід демонструє зокрема А. Макушніков, який переконаний, буцімто, саме специфіка скроневи́х кілець, говорить про те, що радимичі, дреговичі, кривичі та сіверяни прийшли десь після VII ст. на територію означену літописцем із Подунав'я [23, 147]. На жаль, сумнівність подібних тверджень очевидна, адже дослідникам добре відомо, що типів скроневи́х кілець майже втричі менше, ніж відомо «літописних племен», а крім цього, білоруські фахівці часто не беруть до уваги той факт, що в межах «української» (південної) групи східнослов'янських «племен» такі кільця взагалі не використовувалися, а отже, тут слов'яни жили без «паспортів»?

Для фахівців з будь-якої галузі гуманітаристики завжди непростим завданням є навіть оглядова характеристика етнічних процесів у домодерний період. Так само й для археологів надзвичайно складно реконструювати стародавні соціальні структури, а тим більше окремих «етнос», враховуючи, що для цього явища навіть немає сталої дефініції. В. Станко слушно наголошує, що через це у сучасній науці немає й уявлення про відтворення в матеріальній культурі етнічної специфіки [24, 12]. Наукова фрагментованість археології, зрештою, зумовлює, на думку В. Отроценка, той факт, що будь-які історичні реконструкції на археологічному матеріалі завжди залишатимуться тільки гіпотетичними [25, 51], а тому науковці змушені будуть задовольнятися переважно половинчастими висновками.

Верифікація етноісторичного минулого засобами археологічних матеріалів і методик є вельми проблематичною та м'яко кажучи неточною. Не є винятком у цій ситуації й становище археології української, в межах якої також поки не спостерігається ані потужного теоретично-методологічного базису самої науки археології, ані притомних етнологічних концепцій для відповідних археологічних реконструкцій. З другого боку, це свідчить і про те, що історіографія не конче мусить чекати від археології означених кроків, оскільки це не становить її основне евристичне призначення, тим більше фахівцям

зрозуміло, що археологічні джерела – не етнічні й не етнологічні. Ще не так давно один із найвідоміших українських археологів-славістів В. Баран позитивістськи бідкався, що процеси систематизації та розробки археологічних джерел випереджають розробки теорії етногенетичних процесів загалом і етногенезу слов'ян зокрема, а радянська теорія етносу не може допомогти археологу теоретично визначити «етнізуючі ознаки археологічної культури» [26, 4]. Однак учений чомусь ніколи не наголошував на значно важливішій для його дисципліни обставині – фактичній відсутності загальної теоретичної археології.

Не набагато більшими сьогодні є й етнологічні можливості російської археології, представники якої почасти добре усвідомлюють таку обмеженість. Приміром, правий А. Формозов, констатує, що, «на жаль, судити за матеріалами розкопок про національну самосвідомість ми не можемо, тому всі етнічні визначення археологів неможна не визнати вельми умовними» [27, 7]. Проте посилаючись на консервативність поховального обряду як етномаркера для стародавніх культур, чимало археологів і надалі не зважають, що цей стереотип далекий від істини, а тому теж не може виступати в приписуваній йому іпостасі [28, 467; 29, 383].

Однією з істотних теоретичних слабкостей сучасної археології у студіюванні етнічної історії слов'ян є так званий ретроспективний метод, коли дослідник у пошуках об'єкту за культурними лініями рухається від більш-менш чітко встановленої «етнічності» певної археологічної культури до її витоків. Їхня ж слов'янська приналежність може бути доведена тільки за умови, що вони, будучи між собою близькими, ув'язуються в типологічній і хронологічній послідовності зі старожитностями VI–VII ст., «слов'янськість» яких уже підтверджують деякі письмові джерела. На безперспективності подібної практики наголошує зокрема Л. Клейн, дивуючись, що цей метод досі привертає увагу фахівців. Підставою цього, на його переконання, є те, що, з одного боку, досі існує ілюзія, буцімто, можна чинити за прикладом лінгвістики, а з іншого – реалістичне уявлення, що близькі культури легше впізнати, ніж далекі й заглиблюватися значно легше поступово [30, 12].

Втім, запозичений у лінгвістів, ретроспективний метод має один істотний недолік – розвиток культур і мов відбувається дуже по-різному. «Мови в основному розділяються, – продовжує Л. Клейн, – і, порівнюючи їх, можна реконструювати їх предкові форми, прамови. Кожна мова має свого головного предка. Культури ж поділяються *та змішуються*, сплавляючись у рівній мірі. У кожній культурі *декілька* культур-предків і який із них співпадає з мовним головним предком – відразу визначити неможливо. Це далеко не завжди той, з яким пов'язана найбільша спадковість у матеріальній культурі, та й які ознаки вважати головними? Тип поховання, поселення, кераміку, знаряддя, зброю? Всі вони можуть походити з різних джерел. Тому на кожній розвилці цих шляхів археолог змушений зупинитися та *гадати*, який наступний крок обрати. Це рух наосліп. Коріння мовні та коріння культурні надзвичайно рідко збігаються. Частіше вони не співпадають» [31, 45].

Деякі російські археологи, відмовившись від ретроспективного методу, застосовують не менш проблематичний прийом, яким є так званий метод «етнізуючих» ознак, що вважаються своєрідними маркерами етнічної культури ранніх слов'ян – тип житла у вигляді чотирикутної напівземлянки з піччю в одному з кутів; обряд трупоспалення та пізніше поховання праху в урнах і ямах без супровідних речей; груба ліпна кераміка. Однак чимало подібних «ознак» можна побачити й у межах давніх культур, прив'язка яких до слов'ян є доволі проблематичною або й неможливою взагалі. Річ у тім, що за такого підходу «модель культури» не є каркасом, який застиг назавжди, адже вона змінювалася, підчас досить швидко, а тому тільки схожості «моделі» ще не достатньо для висновку про культурну спадковість [32, 199]. Промовистим є й зізнання одного з апологетів такого методу: «На жаль, в археологів немає інструменту, що дозволяє виміряти ступінь реальної участі кожного із компонентів, оскільки явища у сфері матеріальної культури не завжди адекватно та повністю відображають демографічні, соціальні й етнічні процеси» [33, 68]. Крім цього, російські археологи, за радянською традицією, досі розцінюють археологію не як джерелознавчу дисципліну, а саме як частину історії [34, 189]. Загалом же не важко помітити, що методичний арсенал археології досить вразливий і не може дати чіткі, несуперечливі висновки відносно етнічної ідентичності представників конкретних археологічних культур.

Найбільшою теоретичною проблемою археології є співмірність понять «археологічна культура» та «етнос». Причому вже на першому етапі такого аналізу досі залишається маса перепон, пов'язаних із термінологічною аморфністю того, що називають «археологічною культурою». Більше того в археології навіть немає однозначного підходу до того, що саме можна називати цим терміном [35, 137; 36, 11–12] і яка методологія дозволяє її виділяти з-поміж викопних артефактів. Більшість дослідників настільки звикли до цієї категорії, що навіть не враховують її наукову абстрактність. Натомість «археологічна культура не існує як історична реальність – вона лише наслідок логічних операцій ученого, який упорядковує й інтерпретує наявну інформацію за інтуїтивно обраними правилами» [37, 33].

У пострадянських історіографіях далеко не всі археологи усвідомлюють цю методологічну колізію. Зокрема, визнаний авторитет у царині слов'янської археології В. Сєдов доволі прямолінійно заявляє: «Археологічну культуру можна й *потрібно* ототожнювати з етнічною спільнотою, якщо вона характеризується комплексом стійких ознак» [38, 87; 39, 36]. Проте, він сам собі доволі часто й суперечить, будучи змушений на основі конкретних фактів визнавати: «...пшеворська культура була *немоноетнічною...*», тому «потрібно визнати, що пшеворська культура була *поліетнічним утворенням...*» [39, 114, 122]; або ж – «у складі населення вельбарської культури були *не тільки* готи..., а й балти, слов'яни, германці, сармати, гето-даки та інші...» [40, 165]. Відтак, можна зробити висновок, що для московського археолога ототожнення археологічної культури з етносом має суто маніпулятивний характер – тобто, коли це вигідно для його схеми.

Не менш необґрунтованою виглядає й спроба нав'язати певному етносу археологічну культуру. Особливо некоректно це виглядає, коли сам етнос у такому випадку штучно вигаданий кабінетним способом. Яскравим прикладом цьому може бути пропозиція Ю. Лєсмана виділяти окремо «давньоруську археологічну культуру» [41, 44], що, напевно, має слугувати відображенням матеріальної культури Давньої Русі та так званої «давньоруської народності». Ототожнення археологічної культури з етносом містить ще ряд негативних відзвуків, наприклад, механічне перенесення з останнього хибних уявлень про нього, скажімо як про мовну чи біологічно-генетичну єдність. Неправомірним є й погляд, коли будь-які трансформації археологічної культури намагаються інтерпретувати як зміни безпосередньо етносу, його виникнення чи зникнення тощо.

Не менш однозначно проти ототожнення археологічних артефактів із етнічними явищами виступають і російські етнологи. Дивуючись, що від середині ХХ ст., коли А. Монгайт чітко обґрунтував умовність (!) терміну «археологічна культура», археологи досі шукають можливості прямого перенесення етнічних спільнот на абстрактні археологічні спільноти. Л. Яблонській зокрема доволі слушно стверджує, що методичні можливості археології не дозволяють їй самотійно, з достатнім ступенем об'єктивності й упевненості, втручатися в реконструкцію етнічних або антропологічних процесів, адже поле археології – не дослідження міфічних спільнот, а структурування та характеристика матеріальної культури історико-культурних – тобто, географічних (!) – областей. При цьому, чим менше археолог орієнтується в теорії сучасної етнології, тим охочіше та частіше він застосовує у своїх реконструкціях вигадану ним самим етнічну номенклатуру [42, 36, 38–39]. Асоціюючи з археологічною культурою певну етнічність, археологи водночас демонструють ще й архаїчну, з погляду етnologа, методіку, коли зовнішній спостерігач вважав себе правомочним самотужки виділяти етнічну групу, не цікавлячись тим, що її члени самі думають стосовно власної ідентичності. Не меншою методологічною проблемою залишається ігнорування археологами і специфіки живої культури (так звана «етноархеологія»), котра демонструє надзвичайно обмежені можливості археології в реконструкції етнічності стародавніх спільнот [43, 61, 66].

Крім змістовної сутності та проблеми походження, невирішеним залишається й теоретичне питання подібності археологічних культур. Адже досі незрозуміло, яка кількість подібних форм артефактів і яких саме має бути виявлена для того, щоб відповісти на питання генетичної спорідненості археологічних культур, які порівнюються [44, 56]. У цій же площині не меншу проблему становить і категорія «спільності» (як правило, «культурно-історичної» або «етнокультурної»), що також нерідко застосовується

археологами до певної групи старожитностей, але термінологічного визначення якої досі немає, як немає й узгодження із поняттям «археологічна культура», для якого поки що також немає визначення [45, 82]. Подібна семантична розмитість створює широке поле для фантазій, а тому в історіографії можна навіть зустріти спроби прирівняти та ототожнити «археологічну культуру» з цивілізацією [46, 7].

Непереборною досі хибою в археології, з погляду М. Брайчевського, залишається й теорія моногенезу, коли дослідники вважають, що основою кожної археологічної культури може бути тільки одна давніша культура, а відтак, і в майбутньому з неї може сформуватися тільки одна культура, що відображає лінійність розвитку [47, 134–137]. Показово така лінійність відносно «слов'янських» археологічних культур (аж від III тис. до н. е.) сконструйована зокрема Є. Максимовим [48, 81]. Хибність такого підходу засвідчує не лише невизначеність явища «археологічна культура», її уявна «моногенетичність», але й цілковита невизначеність прикметника «слов'янський» [49, 60]. У результаті, можна констатувати в одній спробі потрібну помилковість щодо етнічної інтерпретації стародавнього населення засобами сучасної науки. Проте, моногенетичних культур не буває, а це істотно впливає й на етнічні інтерпретації відносно конкретних археологічних культур, адже в такому ракурсі не можна говорити й про моноетнічність будь-якої з останніх.

У такому ракурсі найбільше підважує гіпотезу про відповідність археологічної культури етносу значна кількість, відомих сучасній історіографії, поліетнічних культур. Навіть попри етномаркерну суб'єктивність матеріальних артефактів, М. Відейко переконливо довів, що вже трипільська культура (V–III тис. до н. е.) не була моноетнічною [50, 347–348]. На його ж думку, не було й єдиної, тим більше – моноетнічної, археологічної культури слов'ян, яка б, згідно уявлень передусім радянських ідеологічно заангажованих археологів, займала терени від Одра (чи навіть від Вісли) до Дніпра, а в безкінечній суперечці щодо того, яка з культур «най-най-слов'янськіша» – переможців досі не спостерігається [51, 32–33]. Схожа картина зображується археологами й відносно пізньоримського часу, тобто в переддень появи «слов'ян» у писемних джерелах. Насамперед, мова йде про черняхівську культуру, поліетнічність якої добре обґрунтована (визнають це і прибічники «археологічної моноетнічності» культур [52, 16]), зокрема на рівні поховального обряду [53, 18] – «найулюбленішої» «етнічної ознаки» в археологів. Причому навіть така територіально невелика культура цього періоду, як карпатських курганів, також не була моноетнічною, що відзначено її сучасною дослідницею – Л. Вакуленко [54, 18, 215].

Серйозні теоретично-методологічні труднощі пострадянської «слов'янської» археології, в тому числі їхня чимала політична ангажованість, доволі резонно критиковані сьогодні зокрема американським археологом румунського походження Ф. Куртою. З другого боку, його студії становлять добрий приклад для подолання застарілих проблем у сучасних «східнослов'янських» історіографіях, передусім відносно етнічної інтерпретації формування та розвитку спільнот, які стали базовими для формування сучасних етносів і яких відносять до східних слов'ян. Безперечно, пропонує ним концепція не є бездоганною, але все ж таки становить собою непогану альтернативу для вивчення цієї сторінки історії Східної Європи, котру він подекуди не зовсім коректно оголошує «Західною Євразією». Сутність його теорії зводиться до того, що «слов'ян» у розумінні сучасної історіографії не існувало до VI ст., коли вони були «винайдені (invention)» візантійськими книжниками, заради класифікації «нових» варварів, які стали тоді в Подунав'ї помітною військовою силою, будучи поліетнічним конгломератом, але який з часом прийняв цей етнонім. Звідси, він пояснює й доволі пізню появу окремої «слов'янської свідомості» (вперше – у Повісті минулих літ, початок XII ст.), що теж була лише інтелектуальним конструктом [55, 344–350].

Частково застосовуючи інструменталістську етнологічну теорію стосовно маніпуляцій елітами етнічністю, Ф. Курта в першу чергу прагне деконструювати міф про слов'ян як одвічну спільноту, що зародився в романтичній науці другої половини XIX ст., але остаточно сформувався у радянській історіографії повоєнної доби. При цьому автор наполягає на домінуванні дотепер лінгвістичного бачення проблематики «походження» слов'ян, що своєю чергою стало потужним інструментом для радянської «культурної політики». Не

змінити такий дискурс й новітні археологічні дослідження, котрі досі виводять «слов'ян» із тацитових «венедів» початку I тис., але й прагнуть максимально задавити їхні витоки в залізному й навіть бронзовому віці, конструюючи так звану «прото-балто-слов'янську спільноту», неправомірно виводячи «етногенез» з індоєвропейської мовної сім'ї [55, 6–11]. Водночас серед сучасних лінгвістів зростає дедалі більше сумнівів у наявності в минулому окремої «прабатьківщини» праслов'янської мови і ця концепція теж варта переосмислення [56, 130; 57, 30].

Відтак, археологи та історики мусили коритися лінгвістичній версії, а їхнім завданням були лише відповідна ілюстрація цієї схеми та підлаштування під неї відомих подій і фактів ранньосередньовічної історії. Така методика радянських фахівців кваліфікується американським археологом як примордіалізм, за яким учені не мали пояснювати виникнення «слов'янської» етнічної специфіки, але тільки описувати її, шукаючи певні матеріальні артефакти. Остаточно радянська археологія стала «наукою про етногенез» із появою теорії етносу Ю. Бромлея й «відтепер, тривалість зразків матеріальної культури систематично інтерпретуються як етнічна безперервність». Тому сучасна історіографія досі пересичена впевненими припущеннями про стародавні етноси, більшість із яких спирається на теоретично недосконалі уявлення щодо етнічності та її сутності [55, 28, 34]. Дивує дослідника й той факт, що радянські археологи базували свої дослідження по суті на теорії Г. Косінни про тотожність етносу як раси й археологічної культури, висновки якого були доволі неоднозначно залучені до нацистської ідеології в Німеччині 1930–40-х рр. [58, 218]. Водночас американський славіст зауважує прихильність до таких теоретично-методологічних принципів і серед частини сучасних західних гуманітаріїв [59, 2507].

Ігнорування писемних джерел VI ст. змусило археологів шукати «слов'ян» у болотах Прип'яті та вигадувати міграції, в результаті яких вони, начебто, опинилися згодом на Балканах, хоча жодні джерела це не підтверджують. Щоправда Ф. Курта не стверджує однозначно, буцімто «винайдення» слов'ян візантійськими авторами було суто белетристикою, а отже, не варто відкидати «реального» етносу з ім'ям «склавини», що міг бути відомим і візантійцям [60, 56–57, 59]. Так само заслуговує на увагу й погляд цього археолога відносно невинуватого скепсису, пов'язаного з можливостями археології бути допоміжним джерелом в етноісторичних реконструкціях, а тому він закликає розцінювати матеріальну культуру як важливий елемент у встановленні етнічної ідентичності давніх спільнот [59, 2508, 2509]. Причому дедалі більше археологів на Заході усвідомлюють важливість дослідження стародавньої етнічності, а відповідні новітні спроби демонструють уникнення вченими в таких студіях крайнощів і примордіалізму, і конструктивізму. Розвитку цього дискурсу сприяють і дослідження впливу археологів як наукової еліти на сучасні націоналістичні концепції та рухи [61, 537, 541].

Досить показовою в такому сенсі є й дискусія поміж Ф. Куртою та німецьким археологом С. Братером, яка розгорнулася в останні роки, з приводу того, що останній у категоричній формі заперечує будь-які можливості археології допомогти встановлювати етнічну ідентичність «племен» [62]. Критикує позицію німецького фахівця і Л. Клейн, наголошуючи, що попри окремі позитивні аспекти конструктивізму для археології, загалом, як наукова концепція – він помилковий [63, 154–155]. І. Гарішанов, П. Гірі, П. Урбаньчик також схиляються до того, що цілковите заперечення будь-якої етнічності в ранньому середньовіччі неможливе та недоцільне, адже неможливо проігнорувати величезний пласт накопичених на сьогодні і археологічних, і джерельних доказів її присутності [64, 14; 65].

Дж. Холл також вважає надто радикальним заперечення ролі археології у встановленні етнічної приналежності давніх спільнот, але водночас закликає докорінним чином переглянути цю роль. Приміром, артефакти все ж таки можуть застосовуватися як емблематичні знаки для встановлення етнічних кордонів, як це дозволяють зробити дослідження мовних і релігійних маркерів [66, 142.]. Не позбавлена сенсу й думка Ф. Курти, що етнічність у середньовіччі (зокрема й поміж слов'ян) була як і нині також «соціально-культурною формою соціальної мобілізації, що використовувалася для досягнення конкретних політичних цілей». Водночас вона була й аспектом щоденної практики, яку П. Бурдье називає «габітусом», хоча й він був пов'язаний із маніпуляціями

матеріальною культурою [67, 33–34]. Покращити евристичні можливості східноєвропейських історіографій у царині дослідження етнічного минулого спільнот східних слов'ян міг би й досвід інших західних концепцій.

Висновки. Прагнучи закріпити за собою пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян, сучасна археологія повинна якомога скоріше змінити своє ставлення до методологічних і теоретичних орієнтирів, зокрема в інтердисциплінарному форматі. Допоки ж у сучасних східнослов'янських історіографіях спостерігається доволі слабка методологічна база щодо можливостей етнічних реконструкцій слов'янського етногенезу засобами археології. Слабкість обґрунтування співвимірності таких категорій, як етнос і археологічна культура, не дозволяють фахівцям чітко ідентифікувати населення тих чи інших культур. Не сприяють цьому й спроби штучного нав'язування етнічного змісту певним категоріям викопних артефактів, як то житло, прикраси чи специфіка ритуального обряду. Малопереконалими залишаються і версії слов'янського етногенезу, засновані на механістичному сполученні карт, які відображають ареали археологічних культур з лінгвістичними гіпотетичними побудовами відносно так званої праслов'янської мови, або ж гідронімії. Водночас незаперечним надалі залишається твердження, що тільки завдяки чітко сформульованим теоретичним постулатам можлива більш менш об'єктивна реконструкція етнічної історії слов'ян додержавного періоду.

Список використаної літератури

1. Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985. 698 p.
2. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986. 312 p.
3. Connor W. *Ethno-Nationalism: the quest for understanding*. Princeton: Princeton University Press, 1994. [XIII], 254 p.
4. Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Київ: «К.І.С.», 2004. 170 с.
5. Брайчевський М. Вічна проблема. *Всесвіт*. 1989. № 5. С. 173–179.
6. Эриксен Т. Что такое антропология? Москва: ИД ВШЭ, 2014. 238 с.
7. Клейн Л. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза). *Советская этнография*. 1988. № 4. С. 13–23.
8. Клейн Л. С. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург: ФАРН, 1993. 128 с.
9. Измайлов И. Археологическая культура и средневековая этническая общность: теоретические и методические проблемы соотношения (на примере средневековой Булгарии). *Поволжская археология*. 2014. № 3. С. 138–178.
10. Жук А., Тихонов С., Томилов Н. Введение в этноархеологию: учебное пособие. Омск: ИД «Наука», 2003. 72 с.
11. Кениг А. В. Этноархеология как метод археологических реконструкций (на примере тазовских селькупов). Екатеринбург; Ханты-Мансийск: Изд-во АМБ, 2010. 128 с.
12. Клейн Л. С. Археологическая типология. Ленинград: ЦЭНДИСИ, 1991. 448 с.
13. Клейн Л. С. Культура и эволюция. Теоретические исследования. Санкт-Петербург: Евразия, 2018. 316 с.
14. Ильхамов А. Постсоветская этнография, мифотворчество и власть. *Ab Imperio*. 2005. № 4. С. 327–336.
15. Археологія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2 / рэдкал.: Т. Бялова і інш. Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. 464 с.
16. Мартынаў В. Этнагенез славян: мова і міф. *Спадчына*. 1996. № 4. С. 164–182.
17. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. Минск: ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. 106 с.
18. Загорюльский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси. Минск: БГУ, 2012. 367 с.
19. Титов В. Этническая ситуация на территории Беларуси в железном веке. *Деды: дайджест публикаций о белоруской истории* / ред. А. Тарас. Минск: Харвест, 2011. Вып. 6. С. 44–59.
20. Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск: Бел. навука, 1999.
21. Рассадзін С. Этнас поўдня Беларусі ў далегіпсны час. *Старонкі гісторыі Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка, 1992. С. 12–25.
22. Арлов Ў. Краіна Беларусь: ілюстраваная гісторыя. Martin: Neografia, 2003. 318 с.
23. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие. Гомель: ГГУ, 2009. 218 с.

24. Станко В. Передмова. *Давня історія України*: в 3 т. / ред. П. Толочко. Т. 1. Первісне суспільство / редкол. тому: В. Станко (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1997. С. 10–14.
25. Отрощенко В. Міфологізація етногенезу українців. *Новітні міфи та фальшивки про походження українців*. Київ: Темпора, 2008. С. 51–66.
26. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / ред. В. Баран. Киев: Наук. думка, 1990. 488 с.
27. Формозов А. А. Древнейшие этапы истории Европейской России. Москва: Наука, 2003. 154 с.
28. Холсол Г. Этничность и раннесредневековые могильники. *Российский археологический ежегодник*. 2013. № 3. С. 460–478.
29. Клейн Л. С. Этногенез и археология. Т. 1. Теоретические исследования. Санкт-Петербург: Евразия, 2013. 528 с.
30. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Санкт-Петербург, 2007. 226 с. (Рукопись). URL: <http://www.archaeology.ru>.
31. Клейн Л. С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. Санкт-Петербург: Евразия, 2010. 496 с.
32. Медведев А. П. О начальном этапе этнической истории славян в Подонье. *Исторические записки: научные труды исторического факультета Воронежского государственного университета*. Вып. 8. Воронеж, 2002. С. 195–207.
33. Щукин М. Феномен черняховской культуры эпохи Константина-Констанция, или что такое черняховская культура? *Stratum plus*. С.-Петербург; Кишинёв; Одесса, 1999. № 4. С. 66–101.
34. Клейн Л. Археологическая культура: теоретический анализ практики (вместо рецензии). *Российская археология*. 1998. № 1. С. 187–194.
35. Пачкова С. Походження слов'ян. *Археологія*. 2003. № 4. С. 135–139.
36. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура: спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. 415 с.
37. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. Київ: Євшан-зілля, 2007. 624 с.
38. Седов В. В. Славяне в древности. Москва: НПО «Фонд археологии», 1994. 344 с.
39. Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 624 с.
40. Седов В. Миграция готов в Причерноморье. *Геннадіос: к 70-ти летию академика Г. Литаврина* / ред. Б. Флоря. Москва: Индрик, 1999. С. 156–169.
41. Лесман Ю. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*. 2014. № 5. С. 43–87.
42. Яблонский Л. Проблемы концепции этногенеза на современном этапе развития гуманитарных знаний. *Этничность в археологии или археология этничности?* / ред. В. Мосин, Л. Яблонский. Челябинск: ЦИКР Рифей, 2013. С. 33–48.
43. Шнирельман В. Этничность в археологии – реальность или фантом? *Этничность в археологии или археология этничности?* / ред. В. Мосин, Л. Яблонский. Челябинск: ЦИКР Рифей, 2013. С. 49–80.
44. Пачкова С. Про ступінь подібності артефактів латенізованих археологічних культур. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 56–61.
45. Ричков М. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? *Археологія*. 1993. № 1. С. 82–91.
46. Конча С. Місце України у світовому цивілізаційному просторі: підходи до побудови наукової парадигми. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 1 (17). Київ, 2014. С. 5–10.
47. Брайчевський М. Хозарія і Русь. *Вибране*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. Т. 2. С. 11–318.
48. Максимов Є. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н. е. *Археологія*. 1994. № 4. С. 69–83.
49. Карплюк Г. Історіографія вивчення співвідношення слов'янського етносу та археологічних культур. *Матістеріум*. Вип. 11. Київ, 2003. С. 59–63.
50. Відейко М. Ю. Етносоціальні трансформації у Центральній та Південно-Східній Європі V–IV тис. до н. е.: дис. ... д-ра іст. наук; 07.00.05. Київ, 2015. 462 с.
51. Відейко М. Ю. Украина: от Антов до Руси. Киев: Крион, 2009. 240 с.
52. Козак Д. Вельбарська культура: готи чи гепіди? *Археологія*. 2002. № 3. С. 7–17.
53. Баран В. Деякі тенденції розвитку матеріальної культури слов'ян-венедів на території України в першій половині I тис. н. е. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / ред. В. Баран та ін. Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 14–20.
54. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ: ІА НАНУ, 2010. 304 с.

55. Curta F. *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region*, c. 500–700. Cambridge: University Press, 2001. 483 p.
56. Curta F. The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archeologist turned historian). *East Central Europe*. 2004. Vol. 31. P. 125–148.
57. Barford P. Slavs beyond Justinian's frontiers. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. № 2. С. 21–32.
58. Curta F. From Kossina to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 201–218.
59. Curta F. Ethnic Identity and Archaeology. *Encyclopedia of Global Archaeology* / ed. by C. Smith. New York: Springer, 2014. P. 2507–2514.
60. Curta F. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 526 p.
61. Curta F. Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? *History Compass*. 2011. № 9/7. P. 537–548.
62. Brather S. Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: the Case of the Alamanni. *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 149–175; Brather S. Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. 2011. Bd. 39. S. 161–172; Curta F. Ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe*. Harlow, 2007. Vol. 15. P. 165–175; Curta F. The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather. *Ephemeris Napocensis*. 2013. Vol. 23. P. 163–174.
63. Клейн Л. С. Диалоги. Теоретическая археология и не только. С.-Петербург: Евразия, 2018. 368 с.
64. Garipzanov I., Geary P., Urbaczyk P. Introduction: Gentes, Gentile Identity and State Formation in Early Medieval Europe. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbaczyk. Turnhout: Brepols, 2008. P. 1–14.
65. Geary P. J. *The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2002. 199 p.
66. Hall J. M. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 248 p.
67. Curta F. Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy. *Nie-Słowianie o początkach Słowian* / pod red. P. Urbańczyka. Poznań: Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk, 2006. S. 27–55.

References

1. Horowitz, D. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley; Los Angeles; London.
2. Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
3. Connor, W. (1994). *Ethno-Nationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press.
4. Smith, A. D. (2004). *Nationalism: theory, ideology, history*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Braychevsky, M. (1989). The eternal problem. *Vsesvit [Universe]*, 5, 173-179. Kyiv. (in Ukr.)
6. Eriksen, T. (2014). *What is anthropology?* Moscow. (in Russ.)
7. Klein, L. (1988). Synthesis strategy in ethnogenesis research (integration of sciences and synthesis of sources in solving ethnogenesis problems). *Soviet ethnography*, 4, 13-23. Moscow. (in Russ.)
8. Klein, L. S. (1993). *The phenomenon of Soviet archeology*. St. Petersburg. (in Russ.)
9. Izmailov, I. (2014). Archeological culture and medieval ethnic community: theoretical and methodological problems of correlation (on the example of medieval Bulgaria). *Volga archeology*, 3, 138-178. (in Russ.)
10. Zhuk, A., Tikhonov, S., Tomilov, N. (2003). *Introduction to ethnoarchaeology: a textbook*. Omsk. (in Russ.)
11. Kenig, A. V. (2010). *Ethnoarchaeology as a method of archaeological reconstructions (on the example of the Taz Selkups)*. Ekaterinburg. (in Russ.)
12. Klein, L. S. (1991). *Archeological typology*. Leningrad. (in Russ.)
13. Klein, L. S. (2018). *Culture and evolution. Theoretical research*. St. Petersburg. (in Russ.)
14. Ilhamov, A. (2005). Post-Soviet ethnography, myth-making and power. *Ab Imperio*, 4, 327-336. Kazan. (in Russ.)
15. Belova, T. (ed.) (2011). *Archeology of Belarus. Encyclopedia*. Vol. 2. Minsk. (in Belar.)
16. Martynau, V. (1996). Ethnogenesis of Slavs: Language and Myth. *Heritage [Spadchyna]*, 4, 164-182. Minsk. (in Belar.)
17. Rassadin, S. E. (2005). *Milograd culture: area, chronology, ethnos*. Minsk. (in Russ.)
18. Zagorulsky, E. M. (2012). *Slavs: origin and settlement in Belarus*. Minsk. (in Russ.)
19. Titov, V. (2011). The ethnic situation in Belarus in the Iron Age. *Grandfathers [Dedy]: digest of publications on Belarusian history*, 6, 44-59. Minsk. (in Russ.)

20. Lysenko, P. F. (1999). *Turov land. IX – XIII centuries*. Minsk. (in Russ.)
21. Rassadzin, S. (1992). Ethnos of southern Belarus in fictional times. In: *Pages of Belarusian history*. Minsk. (in Belar.)
22. Arlov, U. (2003). *Country Belarus: An Illustrated History*. Martin: Neografia. (in Belar.)
23. Makushnikov, O. A. (2009). *Homel-Dniepr-region in the V – mid. XIII centuries: socio-economic and ethnocultural development*. Homel. (in Russ.)
24. Stanko, V. (1997). *Preface*. In: P. Tolochko (ed.) *Ancient History of Ukraine, vol. 1. Primitive society*. Kyiv. (in Ukr.)
25. Otroshchenko, V. (2008). Mythologizing the Ethno-Genesis of Ukrainians. In: *New myths and fakes about the origin of Ukrainians*. Kyiv. (in Ukr.)
26. Baran, V. (ed.) (1990). *Slavs of Southeastern Europe in the pre-state period*. Kyiv. (in Russ.)
27. Formozov, A. A. (2003). *The oldest stages of the history of European Russia*. Moscow. (in Russ.)
28. Halsall, G. (2013). Ethnicity and early medieval burial grounds. *Russian archaeological yearbook*, 3, 460-478. (in Russ.)
29. Klein, L. S. (2013). *Ethnogenesis and archeology. Vol. 1. Theoretical research*. St. Petersburg. (in Russ.)
30. Klein, L. S. (2007). *Ancient migrations and the origin of Indo-European peoples*. (Manuscript). St. Petersburg. URL: <http://www.archaeology.ru>. (in Russ.)
31. Klein, L. S. (2010). *Centaur Time. Steppe ancestral home of the Greeks and Aryans*. St. Petersburg. (in Russ.)
32. Medvedev, A. P. (2002). On the initial stage of the ethnic history of the Slavs in the Don region. *Historical notes: scientific works of the history department of Voronezh State University*, 8, 195-207. Voronezh. (in Russ.)
33. Shchukin, M. (1999). The phenomenon of the Chernyakhov culture of the era of Constantine-Constance, or what is the Chernyakhov culture? *Stratum plus*, 4, 66-101. St. Petersburg, Kishinev, Odessa. (in Russ.)
34. Klein, L. (1998). Archeological culture: theoretical analysis of practice (instead of review). *Russian archeology*, 1, 187-194. (in Russ.)
35. Pachkova, S. (2003). The origin of the Slavs. *Archeology*, 4, 135–139. Kyiv. (in Ukr.)
36. Burdo, N., Videiko, M. (2007). *Trypillian Culture: Memories of the Golden Age*. Kharkiv. (in Ukr.)
37. Nalyvaiko, S. (2007). *Ethnic History of Ancient Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
38. Sedov, V. V. (1994). *Slavs in antiquity*. Moscow. (in Russ.)
39. Sedov, V. V. (2002). *Slavs: Historical and archaeological research*. Moscow. (in Russ.)
40. Sedov, V. V. (1999). *Migration is ready in the Black Sea region*. In: B. Floria (ed.) *Gennadios: on the 70th anniversary of Academician G. Litavrin*. Moscow. (in Russ.)
41. Lesman, Yu. (2014). The Scandinavian component of Old Russian culture. *Stratum plus*, 5, 43–87. (in Russ.)
42. Yablonsky, L. (2013). *Problems of the concept of ethnogenesis at the present stage of the development of humanitarian knowledge*. In: V. Mosin, L. Yablonsky (ed.) *Ethnicity in archeology or archeology of ethnicity?* Chelyabinsk. (in Russ.)
43. Schnirelman, V. (2013). *Ethnicity in Archeology - Reality or Phantom?* In: V. Mosin, L. Yablonsky (ed.) *Ethnicity in archeology or archeology of ethnicity?* Chelyabinsk. (in Russ.)
44. Pachkova, S. (1994). *On the degree of similarity of artifacts of latenic archeological cultures*. In: P. Tolochko et al. (ed.) *Antiquities of Rus-Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
45. Rychkov, M. (1993). «Cultural Communities» or «Communities of Archeological Cultures»? *Archeology*, 1, 82-91. Kyiv. (in Ukr.)
46. Koncha, S. (2014). The Place of Ukraine in the World Civilization Space: Approaches to Building a Scientific Paradigm. *Bulletin of the Kyiv National University T. Shevchenko. Series of Ukrainian Studies*, 1 (17), 5-10. Kyiv. (in Ukr.)
47. Braychevsky, M. (2009). *Khozaria and Rus*. In: *Favorites*. Vol. 2. Kyiv. (in Ukr.)
48. Maksymov, Ye. (1994). Ethnogenesis of Slavs in the Light of Archeological Sources of Ukraine III-I millennium BC. *Archeology*, 4, 69-83. Kyiv. (in Ukr.)
49. Karplyuk, G. (2003). Historiography of the study of the relation of Slavic ethnicity and archeological cultures. *Magisterium*, 11, 59–63. Kyiv. (in Ukr.)
50. Videyko, M. (2015). *Ethno-social transformations in Central and Southeastern Europe V-IV millennium BC*. Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
51. Videiko, M. (2009). *Ukraine: from Ants to Rus'*. Kyiv. (in Russ.)
52. Kozak, D. (2002). Velbar Culture: Goths or Gepids? *Archeology*, 3, 7-17. Kyiv. (in Ukr.)
53. Baran, V. (2003). *Some tendencies of development of material culture of Slavic-Wendens on the territory of Ukraine in the first half of the first millennium BC*. In: V. Baran et al. (ed.) *Antiquity I*

- millennium BC on the territory of Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
54. Vakulenko, L. V. (2010). *Ukrainian Carpathians in Late Roman times (ethnocultural and socio-economic processes)*. Kyiv. (in Ukr.)
 55. Curta, F. (2010). *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge University Press.
 56. Curta, F. (2004). The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archeologist turned historian). *East Central Europe*, 31, 125-148.
 57. Barford, P. (2008). Slavs beyond Justinian's frontiers. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2, 21–32.
 58. Curta, F. (2002). *From Kossina to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology*. In: A. Gillett (ed.). *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout: Brepols.
 59. Curta, F. (2014). Ethnic Identity and Archaeology. *Encyclopedia of Global Archaeology*. In: C. Smith (ed.). New York: Springer.
 60. Curta, F. (2006). *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge University Press.
 61. Curta, F. (2011). Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? *History Compass*, 9/7, 537-548.
 62. Brather, S. (2002). *Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: the Case of the Alamanni*. In: A. Gillett (ed.). *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout: Brepols; Brather, S. (2011). Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 39, 161-172; Curta, F. (2007). Ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe*, 15, 165-175. Harlow; Curta, F. (2013). The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather. *Ephemeris Napocensis*, 23, 163-174.
 63. Klein, L. S. (2018). Dialogues. Theoretical archeology and more. St. Petersburg. (in Russ.)
 64. Garipzanov, I., Geary, P., Urbaczyk, P. *Introduction: Gentes, Gentile Identity and State Formation in Early Medieval Europe*. In: *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout: Brepols.
 65. Geary, P. J. (2002). *The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press.
 66. Hall, J. M. (1997). *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge University Press.
 67. Curta, F. (2006). *Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy*. In: P. Urbańczyk (red.). *Nie-Słowianie o początkach Słowian*. Poznań.

IVANGORODSKY Kostiantyn, Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: iwakos@ukr.net

ARCHAEOLOGY AND ETHNOS: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE RECONSTRUCTION OF SLAVIC ETHNOGENESIS

Abstract. Introduction. Contemporary historiography in Eastern Europe is still held captive by a significant number of historical myths. One of them is as if the real existence from the Bronze Age of the so-called «ethnos of Slavs». In the article are analyzed the methodological aspects of the Slavic ethnogenesis reconstruction proposed by contemporary archaeologists within post-Soviet historiography.

Purpose. One factor in the extension of the Soviet scientific tradition today is the reluctance of a large part of scholars to rethink the methodological and theoretical foundations of such ethnohistorical reconstructions. We are trying to show this inertia of archeologists in today's futile attempts to reconstruct the «ethnogenesis of Slavs».

Results. It has been determined the weak level of modern understanding by archeologists of the phenomenon of polydisciplinarity and impossibility to applicate the integrated approach in the field of Slavs ethnogenesis at the present stage. It has been described the incorrectness of the methods in archaeological study in modern Ukrainian, Russian and Belarusian historiography. It is noted that archaeological culture never reflects the ethnic identity of fossil antiquities in a wide range. That's why, the verification of the ethnohistorical past by means of archaeological materials and techniques is inaccurate and most likely wrong. The methodological arsenal of archaeology is quite vulnerable and cannot give clear, consistent conclusions about the ethnic identity of the members of particular archaeological cultures.

The greatest theoretical problem of archeology is the still unexplained correlation of concepts and phenomena such as «archeological culture» and «ethnos». Attempts to impose an archeological culture on a particular ethnic group are also unjustified. The methodological problem remains the disregarding of living culture specifics by archaeologists (so-called «ethnoarchaeology»). The attitude towards this

feature of contemporary East-Slavic historiographies by Western experts and archeologists has also been analysed. Their concepts can significantly improve the heuristic possibilities of Eastern European historiographies in exploring the ethnic past Eastern Slavs communities.

Conclusion. *Contemporary archeology should change its attitude to methodological and theoretical orientations as soon as possible, in particular in an interdisciplinary format.*

Key words: *archeology, ethnos, methodology, historiography, interdisciplinary, ethno-historical reconstruction, archaeological sources, archeological culture, the Slavs, East Slavs.*

Одержано редакцією 04.02.2020

Прийнято до публікації 19.05.2020

УДК 930 (367) «17/18» (045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-31-42

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-003-1359-8454
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

ІСТОРИОСОФІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ТА РОМАНТИЗМУ ЯК ПРЕДТЕЧА ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ НАРОДУ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

У статті з'ясовано вплив просвітницької та романтичної історіософії на усвідомлення істориками східнослов'янського краю потреби вивчення історії народу в її різноманітних аспектах. Встановлено, що поширення просвітницьких ідей серед істориків кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. стимулювало їх у своїх творах вийти за традиційні рамки державницької історіографії й долучити до дослідницької проблематики складові внутрішнього народного життя. Романтична реакція на просвітницькі канони і схеми зумовила в історіографії вихід на перший план поряд із традиційними провідними історичними образами держави та її правителів виходять (пчасті замінують їх) різні етнопсихологічні сегменти історії народу, які стосуються мови, традицій і звичаїв, культури, релігії, психології, життєвих цінностей. Така методологія історіографії заклала підвалини для подальшого окреслення соціальних образів у предметному полі наукових студій.

Ключові слова: *східнослов'янська історіографія, просвітництво, романтизм, соціальна історія, народність.*

Постановка проблеми. Становлення «соціальної історії» як окремого напрямку наукових досліджень в історіографії Російської імперії пройшло складний і тривалий шлях. Для чіткого розуміння цього процесу важливо з'ясувати чинники, які справили на нього визначальний вплив. Передусім ідеться про теоретико-методологічні засади розвитку східнослов'янської історіографії кінця XVIII – середини XIX ст., значною мірою на основі яких невдовзі окреслилося дослідницьке поле «соціальної історії».

Метою статті є з'ясувати історіософські джерела соціальної історії як наукового напрямку в східнослов'янській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Розвиток історичної думки XVIII – перших десятиліть XIX ст. відбувався під впливом ідеології Просвітництва. Наріжним каменем філософського світобачення просвітян був культ Розуму. Минуле й сучасне сприймалося як «становлення земного порядку, осмисленого та освітленого всесильним Розумом» [1, 7]. Історичну науку вони розглядали як один з інструментів досягнення просвітницьких ідеалів. Сповідували історичний оптимізм, вірили в прогрес та існування єдиних історичних закономірностей суспільного розвитку [2; 3, 528].

Нове розуміння тогочасним мислителями сутності, місця і ролі історичного знання у розвитку людства привело, зокрема, до усвідомлення необхідності запровадження нових